

Igualdade de xénero

UN PROYECTO DE:

NOVACT

CON LA FINANCIACIÓN DE:

MINISTERIO
DE ASUNTOS EXTERIORES, UNIÓN EUROPEA
Y COOPERACIÓN

Igualdade de xénero

I. Introducción

Este manual forma parte do proxecto «SI Á PAZ. Mocidade pola paz sostible e a cidadanía global», financiado pola Agencia Española de Cooperación Internacional para el Desarrollo («Axencia Española de Cooperación Internacional para o Desenvolvemento», AECID) e executado de forma conxunta polo Movemento por la Paz, el Desarme y la Libertad (Movemento pola Paz, o Desarmamento e a Liberdade, MPDL) e o Instituto NOVACT de Noviolencia (Instituto NOVACT de Non-violencia).

Intégrase nun conxunto de cinco guías que se deseñaron para dar algunhas respostas e suscitar novas dúbidas a profesionais da educación que se preguntan que lle preocupa ou interesa á mocidade en relación coas ameazas actuais para a paz, a súa comprensión dos distintos elementos que a compoñen, como se mobilizan, ou de que forma, desde a educación, se poden fomentar na mocidade os valores, actitudes, coñecementos e habilidades dunha cidadanía capaz de pensar de maneira global e motivada para actuar localmente como protagonista e transmisora da Cultura da Paz (CP).

Esta colección de manuais, que elaborou a Fundación Cultura de Paz coa achega e supervisión do MPDL e NOVACT, aborda distintos eixes que constitúen a Cultura de Paz e que son fundamentais para a resolución non violenta de conflitos: igualdade de xénero, convivencia intercultural, erradicación da pobreza, desenvolvemento sostible e xustiza medioambiental, ou a defensa dos dereitos humanos nun sentido amplo. Os temas nos que se centran xorden das necesidades educativas, intereses e preocupacións da mocidade de entre 11 e 25 anos (coa participación minoritaria de persoas de ata 39 anos), vinculadas a espazos de educación formal, informal e non formal en cinco territorios de España (Cantabria, Cataluña, Comunidade Valenciana, Comunidade de Madrid e Estremadura), que se detectan nun proceso de diagnóstico previo. Os resultados recompiláronse nun informe que realizou a Fundación Cultura de Paz e están dispoñibles na seguinte ligazón: https://www.mpd.org/sialapaz/06_Informe%20de%20diagn%C3%B3stico%20final.pdf.

En canto á súa estrutura, este manual organízase en varios apartados que van do xeral ao particular. Tras describir o eixe sobre o que se constrúe e no que se centrará a Cultura de Paz, preséntanse as realidades e os retos que se identificaron no diagnóstico que se mencionou en canto ao impulso da igualdade de xénero e a lograr o fin das violencias machistas. A continuación, expóñense experiencias de boas prácticas dedicadas a fomentar a implicación da mocidade en procesos de construción da paz, que se desenvolveron en diferentes delegacións internacionais do MPDL e NOVACT. Algunhas delas detállanse como dinámicas grupais co fin de inspirar e aportar recursos metodolóxicos concretos. Posteriormente, inclúense recomendacións pedagóxicas e estratexias xerais que poden facilitar o labor educativo neste tema en diversos

contextos. Finalmente, ofrécese un glosario de termos clave que apoia a comprensión e o uso do manual.

En definitiva, este manual non é só un marco de referencia, senón tamén unha ferramenta práctica e sinxela para axudar ás persoas que educan na construción de alternativas sostibles e xustas. Queremos que sexa un recurso vivo que inspire procesos colectivos de aprendizaxe, acción e esperanza, xa que outros futuros son posibles.

II. Descrición das temáticas

A igualdade de xénero é un pilar imprescindible para construír unha Cultura de Paz. Lonxe de acadar esta meta, segue a ser un reto global urxente que afecta a todos os ámbitos da vida social, política e económica. Como lembran as Nacións Unidas, a igualdade entre mulleres e homes non só é un dereito humano fundamental, senón unha condición básica para lograr un mundo pacífico, próspero e sostible. Avanzar cara á igualdade de xénero non se pode separar de conseguir unha paz positiva: non pode haber paz duradeira mentres persistan as violencias de xénero, a desigualdade salarial, o risco constante de retroceso dos dereitos sexuais e reprodutivos ou se se fan invisibles as achegas das mulleres e as disidencias ás nosas sociedades. **Garantir este dereito implica asegurar que todas as mulleres e nenas poidan sentirse seguras, exercer os seus dereitos en igualdade de condicións e estar libres de violencia directa, cultural ou estrutural.** A igualdade, ou mellor dito, a xustiza de xénero, é, polo tanto, unha ferramenta transformadora para desarticular as estruturas patriarcais, cuestionar construtivamente os mandatos de xénero aprendidos, dismantelar os estereotipos de xénero e pór en práctica alternativas de relacións que aseguren un bo trato e o benestar persoal e colectivo. Con todo, partimos da consideración de que a paz feminista só é posible se se garanten estes dereitos, se se recoñecen e reparan os danos que sofren as mulleres e as nenas en todo o mundo e se, como sociedades, nos comprometemos a que estes danos non se repitan.

Esta igualdade, ademais, **implica recoñecer a diversidade que existe entre mulleres e homes, promovendo un trato equitativo que responda ás necesidades específicas de cada persoa**, sen que se convertan nunha fonte de discriminación.

Tamén **supón partir da premisa de que as discriminacións que afectan ás mulleres e ás nenas polo feito de selo interactúan con outros factores**, como a súa pertenza étnica, orixe ou nivel socioeconómico. O enfoque feminista interseccional aborda como o xénero se entrelaza con outros sistemas de opresión, como o racismo, a homofobia, a transfobia ou a exclusión por motivos de clase ou diversidade funcional. En consecuencia, impulsa a creación de espazos seguros, inclusivos e libres de violencias machistas e LGBTQfóbicas, recoñecendo o papel fundamental dos movementos feministas e de disidencias sexuais na construción de sociedades máis xustas.

Tamén salientamos a nosa convicción de que **só lograremos esta igualdade se se visibiliza e fortalece a plena participación das mulleres e as nenas en todos os ámbitos da toma de decisións da sociedade, atendendo a toda a súa diversidade**. Neste sentido, entendemos que a participación protagonista e o liderado, con voz propia, das mulleres nos procesos de construción da paz, ademais de ser un dereito, supón unha forma de valorar a menor predisposición ao uso da violencia para resolver conflitos que implica a socialización feminina, que esperamos que sexa unha habilidade universal que leve a unha paz duradeira nas nosas sociedades.

Esta reivindicación implica apostar por **facер atractiva a práctica dos coidados para o conxunto da sociedade**, recoñecéndoos como unha responsabilidade compartida que debe ser equitativa, ademais de ser un elemento fundamental para a vida, fomentando a dignificación das persoas que coidan e o beneficio colectivo de saber coidar e recoñecer que somos interdependentes nesas coidados.

Por outra banda, cómpre salientar que **a paz feminista á que aspiramos é internacionalista e global nas nosas formulacións**, baseándose na solidariedade e sororidade global como principios centrais. Isto tamén nos leva a pensar que **non podemos educar en feminismo desde un enfoque único, xa que cada comunidade afronta un camiño de construción cara á igualdade desde un punto de partida distinto e sitúase nun contexto cultural e social particular**. Implica, como se recoñece en *Feminismos en interseccionalidad en las aulas: Guía para una sensibilización feminista para todos y todas, libre de racismo y xenofobia* («Feminismos na interseccionalidade nas aulas: Guía para unha sensibilización feminista para todos e todas, libre de racismo e xenofobia» (Movimiento por la Paz, «Movemento pola Paz» – MPDL, 2024)) que «o feminismo occidental é liberal, individualista e céntrase en cuestións que para outros feminismos non son centrais porque teñen diferentes asuntos que tratar, definidos pola etnia ou o nivel socioeconómico, entre outros, que engaden novos factores de subordinación», e que «este feminismo hexemónico, se non quere causar opresións engadidas para as mulleres que non pertencen aos grupos dominantes, debe abandonar calquera intento de universalizar as súas análises ou presentarse como superior a calquera outro». Así, proporcionar información sobre as diferentes correntes do movemento feminista, as súas perspectivas e reivindicacións confiamos que responda a un exercicio de «xustiza social que contribúa a romper a historia única que nos adoitan contar» e «poida facilitar ao alumnado o seu posicionamento dentro do paraugas baixo o que se sinta máis representado».

III. Realidades e retos no traballo coa mocidade nesta temática segundo o noso diagnóstico

Antes de presentar con detalle as experiencias educativas que esperamos que resulten

inspiradoras para o noso labor como educadoras e educadores xuvenís, compartimos algunhas das conclusións destacadas que identificamos no diagnóstico mencionado.

Ao centrarnos en identificar as comprensións, os intereses e as preocupacións relacionadas coa igualdade de xénero coas que contaban as persoas participantes neste diagnóstico, este eixe sobre o que se constrúe a Cultura de Paz é o que revelou máis retos urxentes. Así, malia que a comprensión do concepto de «igualdade de xénero» por parte dunha gran maioría das persoas enquisadas coincide coa das organizacións responsables do proxecto no que se enmarcan este diagnóstico e o manual (asociándoo a conseguir a igualdade de dereitos e oportunidades), é evidente que **algunhas loidas machistas se afianzaron na mocidade** (incluídas en mulleres novas e adolescentes).

Entre o máis destacado, identificouse que máis dun terzo das persoas enquisadas considera que hai moitas **denuncias falsas** por violencia de xénero (é a resposta máis frecuente, fronte a non estar de acordo con esta afirmación ou non saber que responder). Isto lévanos a presentar, como primeiro reto, a **necesidade de desmentir esta crenza con datos (este desmentido figura no glosario) e promover a empatía, e non a sospeita, cara ás mulleres que deciden denunciar**, sensibilizar sobre o difícil e doloroso que é o proceso, sobre a existencia dunha xustiza que fai que non sexa algo sinxelo...

Ademais, chama a atención o **descoñecemento sobre a dimensión da violencia de xénero, as persoas que resultan ser as principais vítimas e as que son as responsables do dano**. Sete de cada dez persoas enquisadas non só considera que os homes tamén sofren violencia por parte das súas parellas femininas, senón que tamén esaxeran os argumentos que apoian esta afirmación.

Por outra banda, detéctase **relativa hostilidade ambivalente cara ao feminismo**, xa que case a metade das persoas enquisadas cre que **chegou demasiado lonxe**. Ante isto, parece interesante afondar nesta idea e comprender en que se basea esta percepción, ou se debemos incidir no significado do feminismo, por que existe o movemento polos dereitos das mulleres e a transformación social que busca. Afirmacións como esta lévannos a deducir que existen lagoas formativas e informativas de base que se enchen con informacións falsas, loidas e discursos de odio, que levan á mocidade actual a realizar este tipo de afirmacións erróneas en si mesmas.

Neste panorama no que as loidas contra o feminismo e a distorsión sobre o seu significado ou sobre a caracterización da violencia de xénero arraigaron tanto, hai **datos esperanzadores** que poden servir de trampolín para formular unha actividade de sensibilización evitando as posibles hostilidades que poidan xurdir nos nosos grupos.

Por un lado, aparece a crenza maioritaria (de seis de cada dez persoas) de que **aínda non se acadou a igualdade de xénero** en España e que é necesario avanzar máis para conseguila.

Ademais, máis de seis de cada dez persoas enquisadas expresaron **sentir preocupación pola violencia existente dirixida ás mulleres**.

Tamén, case tres de cada catro persoas entenden que **a violencia de xénero non se limita ás agresións físicas**.

Por outro lado, salienta que máis da metade das persoas enquisadas **afástase das actitudes que dirixen a culpa ás mulleres que foron vítimas ou sobreviventes de violencias machistas** e cren que a vestimenta que escolla unha muller non a fai responsable de calquera agresión que poida sufrir.

Ademais, esta crítica ao feminismo convive coa crenza, para case dous terzos das persoas enquisadas, de que **o feminismo pode axudarnos ás persoas a ser como queiramos ser rompendo os estereotipos de xénero**.

Retos educativos identificados

Tomando estas conclusións como referencia, os retos que identificamos no labor educativo de impulsar a motivación e as capacidades da mocidade na a súa implicación para lograr o fin das violencias machistas e conseguir a igualdade de xénero son os seguintes:

- 1.- **Fomentar a alfabetización mediática con perspectiva de xénero**, para que a mocidade aprenda a identificar e refutar as loidas machistas presentes nas redes sociais e nos discursos mediáticos, salientando as desinformacións e os mitos que circulan, esaxerando as denuncias falsas ou distorcendo a caracterización das violencias de xénero, a súa magnitude e natureza. Desta forma, poderemos observar que moitas das loidas non se corresponden coa realidade e que o machismo se sostén mediante a manipulación, o descoñecemento e o medo.
- 2.- En relación coas denuncias, suxírese **fomentar a empatía cara ás vítimas e sobreviventes de violencia machista denunciante**s, sensibilizando acerca da dureza do proceso de denuncia e recuperación e os obstáculos dunha xustiza patriarcal.
- 3.- **Escoitar a opinión da mocidade respecto ao feminismo, o seu significado, orixe e propósito**. Para iso, propónse a creación dun espazo seguro de diálogo, motivando a participación de todo o grupo con preguntas que lles permitan cuestionar as súas crenzas respecto a este significado. Este espazo debe permitir que, sen causar dano, todas as partes poidan expresar as súas dúbidas, resistencias ou temores. Así mesmo, dada a diversidade da sociedade actual, que se reflicte nas propias aulas, recoméndase fuxir dunha visión única do feminismo, ofrecendo a oportunidade de coñecer outras reivindicacións e perspectivas presentes en diferentes lugares do mundo.
- 4.- **Visibilizar os logros das mulleres líderes e dos movementos feministas globais** na conquista de dereitos e liberdades para todas as persoas, mostrando experiencias reais próximas e afastadas, que exemplifiquen o poder do feminismo para transformar

realidades complexas desde diversos ámbitos. Ao mesmo tempo, **fomentar a implicación activa dos varóns nesta loita común**, recoñecendo o seu papel como aliados na construción dunha sociedade máis xusta e igualitaria, e promovendo a súa comprensión de que os avances impulsados polas mulleres ampliaron tamén os dereitos e as oportunidades para eles.

Isto levaranos a promover a colaboración con organizacións feministas, do colectivo LGTBIQ+ e **con grupos mixtos de homes comprometidos coa igualdade**, para xerar espazos de reflexión e acción conxunta. Tamén suxerimos **nomear as ameazas globais existentes que nos afastan de conseguir as metas**, de modo que os membros do grupo poidan contar con información veraz que lles axude a reconsiderar se de verdade «o feminismo foi demasiado lonxe» ou se, pola contra, **«aínda queda camiño por percorrer para acadar unha igualdade plena e compartida»**.

5.- **Encadrar o machismo e o patriarcado nun sistema de opresións interseccionais** que, como recoñecen as propias persoas enquisadas, prexudica a toda a sociedade e nos impide ser quen queiramos ser. Invitar a recoñecer como o sistema patriarcal nos impón limitacións e nos dana a todas as persoas, en diferentes medidas e de diferentes formas, pero exercendo un labor de control e presión desde diferentes flancos e mediante diferentes estratexias e foros.

6.- **Dar a coñecer e debater sobre o modelo de novas masculinidades**, precisamente en liña coa idea de que o machismo impide tamén aos homes ser quen queiran ser. Isto implicará fomentar o recoñecemento dos malestares que provoca a esixencia de que cada persoa se axuste a roles sociais estreitos e baseados no xénero que manteñen relacións de poder-submisión. Tamén poñerlle cara e nome a algúns homes que defenden este modelo de novas masculinidades, que poidan servir de **referentes positivos alternativos e reduzan o medo ao descoñecido**. Isto implicará fomentar a responsabilidade conxunta masculina con lograr a igualdade de xénero, **convidando aos varóns mozos a cuestionar os privilexios e a implicarse na erradicación da violencia e as desigualdades de xénero**. Para iso, resulta igualmente necesario transmitir a idea de que non é posible ter unha posición neutral fronte as desigualdades e as violencias de xénero, convidando así a reflexionar sobre o papel e a responsabilidade de cada persoa na súa erradicación.

7.- **Dar a coñecer e empatizar coas identidades de xénero disidentes**, entendendo que o que se descoñece nos xera medo ou rexeitamento. Partir de que o xénero é unha construción social é un factor clave para desmontar o discurso patriarcal e potenciar a busca dunha igualdade real, independentemente da identidade de xénero das persoas que conforman a nosa sociedade.

IV. Boas prácticas

Presentamos a continuación unha serie de experiencias dedicadas a fomentar a participación da mocidade en procesos de construción da paz, que están centradas no

traballo pola igualdade de xénero e a prevención das violencias machistas, que equipos dalgunhas das delegacións internacionais do MPDL e NOVACT destacan, e esperan que resulten inspiradoras para as persoas que teñamos este manual nas nosas mans.

No contexto dalgúns territorios nos que se aplicaron as boas prácticas, hai moita segregación nos espazos de intervención entre homes e mulleres e supón un reto crear un proxecto común entre ambos (como, por exemplo, o circo en Palestina, onde a expresión e a exposición dos corpos é un eixe fundamental, nun espazo valente no que tratar e expoñer temas difíciles). Tamén se destaca destas experiencias a forma na que se deu protagonismo a organizacións de mulleres (por exemplo, no Kurdistan) para combater mensaxes de odio contra o feminismo e ata achegar a mulleres que teñen un rol máis tradicional a mulleres organizadas e feministas para dar a coñecer os seus dereitos.

Palestina

Escola de Circo e xogos de rol

Temática(s) da CP que traballa	x	Igualdade de xénero e prevención das violencias
		Coidado do medio ambiente
		Defensa dos Dereitos Humanos
		Interculturalidade e loita contra a discriminación
		Loita contra a pobreza
	x	Non-violencia/afrontamento pacífico de conflitos/outros contidos específicos
Outras temáticas, que inclúe		Xestión emocional, xestión do estrés, saúde mental, expresión corporal, modelos distintos de interacción entre corpos, formas seguras de relacionarse, non crear espazos seguros senón valentes para tratar temas difíciles.
Obxectivo(s):		Desenvolver, mediante ferramentas creativas, a resiliencia emocional e o apoderamento da mocidade.
Poboación obxectivo ou especificamente vinculada		A iniciativa está dirixida principalmente a mozos e mozas que viven en campos de persoas refuxiadas e que participan activamente nas actividades impulsadas pola Escola de Circo como espazo educativo, artístico e de desenvolvemento persoal.

	De maneira indirecta, o proxecto tamén beneficia ás súas familias e ás comunidades da contorna, que se ven positivamente impactadas polos procesos de transformación social que a propia mocidade protagoniza.
Localización ou zona de intervención	Cisjordania, en campos de refuxiados.
Algún dato clave que nos permita coñecer mellor o estado no que se atopa neste contexto a temática ou o eixe da Cultura de Paz na que se centra esta experiencia?	O contexto de intervención no que se produciu esta experiencia está marcado pola desesperanza e frustración crecentes que dominan a boa parte da poboación residente nos campos de refuxiados mencionados como resultado do prolongadas no tempo que son as violencias que levaron a estas persoas a desprazarse forzosamente das súas terras e vivir nestas condicións de precariedade e de perspectivas de futuro truncadas. Así, tamén se intensificou a desconfianza con respecto á posibilidade de que chegue nalgún momento o recoñecemento e a reparación polo dano que sufriron. A reflexión sobre o concepto da non-violencia e das súas implicacións neste territorio é un debate aberto en NOVACT desde 2023, nun contexto de xenocidio e violencia estrutural. O concepto de non-violencia, xunto co de resiliencia, pode resultar moi privativo para o apoderamento, xa que parece que equivale a convidar a que soporten unha situación de inxustiza sistemática. Por esta razón, na entidade produciuse un debate intenso orientado a atopar ferramentas de traballo que favorecen o apoderamento para os colectivos implicados, en lugar de desmobilizadoras. As ferramentas que se atoparon neste contexto apoian a organizacións de dereitos humanos como Al Haq e Addameer, que afondan na idea de que non pode haber paz sen xustiza. Estas entidades queren realizar o traballo no terreo coa mocidade porque a maioría das persoas que queren unirse á loita armada son mozas e, nos campos de refuxiados, non hai ningún tipo de alternativa de desenvolvemento persoal nin colectivo para elas. Por esta razón, as socias mencionadas traballan coa non-violencia sen mencionala, xa que o concepto xera reticencias e existe o risco de que se perciba como unha expresión de colonialismo ideolóxico. Por outra banda, cómpre salientar que Suráfrica se achegou máis a este contexto e apoia as organizacións palestinas e as súas actividades, incluído este circo. Co apoio de Suráfrica, avanzaouse na revisión da dinámica de poder e a dependencia da propia cooperación. Esta actividade conseguiu non depender do norte global. Cun orzamento escaso, planeaban facer 50 espectáculos, pero fixéronse 300.

Duración	<i>Circo:</i> Recomendación de traballo dun ano co grupo. <i>Metodoloxía LARB:</i> Dous días intensivos.
Estratexia de intervención e/ou metodoloxía(s)	A estratexia de intervención baséase na metodoloxía do circo social como ferramenta educativa, artística e terapéutica, concibida para fomentar o desenvolvemento integral da mocidade en contextos de desprazamento prolongado. Co circo, a mocidade adquire habilidades sociais, expresivas e emocionais, fortalecendo a súa autoestima, o traballo en equipo e a capacidade de resolver conflitos de forma creativa e non violenta. Ademais, estes espazos de encontro, nos que se fomenta a participación igualitaria de homes e mulleres e se trata o problema das opresións engadidas ás que se enfrontan elas, son un escenario para desnaturalizar as dinámicas de segregación de xénero que operan no contexto ou para explorar o uso de estratexias non violentas para afrontar os conflitos, tamén aos que lles afecta o factor do xénero. De forma complementaria, aplícase a metodoloxía LARB, que permite identificar e acompañar as persoas con maior potencial para converterse en multiplicadoras da proposta. As actividades desenvólvense mediante obradoiros temáticos e prácticas corporais, nas que as dinámicas circenses e os xogos se combinan con reflexións sobre a convivencia, a cidadanía e a transformación pacífica dos conflitos. Este enfoque integral incorpora un compoñente de saúde mental e alivio do estrés, ofrecendo ás persoas participantes un espazo seguro para canalizar emocións, fortalecer o benestar colectivo e reconstruír vínculos sociais nunha contorna marcada pola violencia e a precariedade. Da mesma forma, o proxecto busca reivindicar o uso do espazo público como escenario lexítimo para a expresión artística e a acción non violenta. Nun contexto onde as xeracións máis novas creceron sen coñecer unha Palestina libre de campos de refuxiados e de violencia, esta metodoloxía convértese nunha forma de resistencia simbólica e cotiá. Con este circo, foméntanse novos modelos de acción e referentes de cambio, afastados da lóxica da confrontación armada, e ofrécese unha alternativa esperanzadora baseada na creatividade, a cooperación e a paz. Con todo, o circo permite vivir nunha contorna segura a experiencia do risco, pero cun perigo controlado. Isto choca coa realidade dos mozos e mozas participantes, onde hai moito perigo pero non hai control.

Materiais necesarios	A implementación das actividades require unha variedade de materiais específicos que faciliten tanto a práctica circense como as dinámicas educativas asociadas á metodoloxía LARB. En primeiro lugar, hai materiais de circo social, básicos para o desenvolvemento dos obradoiros e os adestramentos: pelotas para xogos malabares, aros, cintas, cordas, elementos de equilibrio, colchóns e outros recursos que permiten traballar a coordinación, a confianza e a expresión corporal á mocidade participante. De forma complementaria, para as dinámicas de xogos e os exercicios de simulación empréganse guións e materiais adaptados para xogos de rol, que serven como ferramenta pedagóxica para explorar situacións cotiás, fomentar o diálogo e ensaiar estratexias non violentas de resolución de conflitos. Estes recursos están coidadosamente deseñados para conectar coas experiencias da mocidade e facilitar a reflexión crítica a partir da práctica artística e corporal. En conxunto, os materiais non só teñen unha función técnica, senón tamén simbólica e educativa: ofrecen un soporte tanxible para a creatividade, a aprendizaxe e a cooperación, ao mesmo tempo que contribúen á construción de espazos seguros onde a mocidade poida expresarse libremente e transformar a súa realidade desde a arte e a acción colectiva. Nos seguintes sitios web, pódese acceder a guías, manuais e máis información sobre a misión: https://palcircus.ps/en/policies-publications/ https://www.instagram.com/baitbyout.pal/
Desenvolvemento da actividade	O desenvolvemento da actividade combina de forma articulada a dinamización do circo social coa implementación progresiva da metodoloxía LARB, conformando un proceso integral de formación, práctica e multiplicación comunitaria. Nunha primeira etapa, comézase coa dinamización do circo mediante obradoiros regulares para a mocidade dos campos de refuxiados. Nestes espazos trabállanse disciplinas circenses, como o equilibrio, a acrobacia e os xogos malabares, xunto con dinámicas de grupo e xogos cooperativos que promoven a confianza, a empatía e a expresión corporal. Estas actividades buscan que as persoas participantes se recoñezan como parte dun grupo, fortalezan a súa autoestima e desenvolvan habilidades socioemocionais mentres aprenden a xestionar o corpo e as emocións nunha contorna segura e creativa.

	Ao mesmo tempo, introdúcese a metodoloxía LARB, que está centrada en identificar e acompañar á mocidade co potencial de converterse en multiplicadores da experiencia. Mediante un proceso de observación e titoría, selecciónanse as persoas participantes que mostran compromiso, liderado e sensibilidade social, que comezan a asumir un rol activo na facilitación de obradoiros e actividades. Esta segunda fase implica un proceso de formación específica en valores de convivencia, comunicación non violenta e pedagogía participativa, fortalecendo así a súa capacidade para replicar e adaptar a metodoloxía noutros espazos do campamento. A actividade culmina coa implementación comunitaria, na que a mocidade multiplicadora lidera presentacións, obradoiros abertos e accións no espazo público. Estas intervencións non só visibilizan o talento e a creatividade das persoas participantes, senón que tamén reivindican o circo como ferramenta de transformación social, xerando novas narrativas de esperanza, convivencia e resiliencia nun contexto historicamente marcado pola violencia e a exclusión.	
Análise de riscos (R), dificultades (D) e logros (L). Se existen dificultades relevantes, indicar os mecanismos para superalas.	R	Que a ocupación e o sistema de apartheid que operan neste contexto, de maneira constante e intensificada nos últimos tempos, non cese no seu exercicio da violencia de forma sistemática e poña en perigo o traballo que se leva realizando nos campos de refuxiados. Existe unha posibilidade permanente de que calquera persoa participante neste programa vexa a súa participación interrompida por diferentes expresións de violencia dirixidas contra si mesma, a súa familia ou a súa comunidade extensa (que encarceren ao seu pai, asasinen ao seu irmán, a deteñan, etc.). Outro risco é a falta de visión de futuro, de solución política, porque o contexto cada día é peor. Ademais, hai riscos físicos, como o asasinato, o desprazamento interno e a destrución de cidades do norte como Tulkarem, que arrasaron e quedaron sen infraestruturas.
	D	Non hai unha solución política, o que dificulta a sustentabilidade e o sentido de moitas das actuacións sobre o terreo. O traballo en Palestina depende da cooperación internacional. No contexto da zona, é complexo pero necesario desafiar a segregación de xénero.

	L	Algunhas metodoloxías estigmatizábanse, sobre todo as que se relacionan co corpo, pero agora valóranse moito e obtiveron o acercamento de moitos públicos. Este éxito depende da falta total de alternativas para as persoas que residen nestes campos.
Que cambios ou transformacións fomenta ou xerou esta experiencia?		A teoría do cambio detrás desta intervención pretende impulsar cambios individuais e colectivos baixo o toldo, cambios que contradín o que se observa na sociedade na que se insire, como a segregación de xénero ou a normalización do uso de estratexias violentas para afrontar conflitos. Desta forma, a proposta impulsou algúns grupos mixtos. Conseguiuse usar a arte e o deporte como metodoloxías non violentas.
Leccións aprendidas, recomendacións para o futuro e adaptación ao traballo coa mocidade.		É necesario tomar en serio o obxectivo e o potencial político da intervención para que as actividades favorezan verdadeiramente o apoderamento. Por esta razón, aprendemos a deixar de usar o concepto de resiliencia, tan vinculado á idea de aprender a soportar con entereza as dificultades que acontezan e tan desmobilizador para pasar a impulsar o desexo de fomentar cambios de forma pacífica. Empregar ferramentas artísticas favorece a accesibilidade e, desta forma, a participación das persoas con discapacidades. Estas actividades favorecen o apoderamento porque outorgan moita responsabilidade a persoas que non adoitan recibir recoñecemento por motivos de xénero, clase, etc. Falamos dunha sociedade patriarcal onde a mocidade non ten liderado. Na nosa intervención, pola contra, foméntase a rotación de roles e de responsabilidades. A mocidade protagonista da intervención optou por vincularse en procesos de formación de persoas facilitadoras e na toma de decisións colectivas que non se impoñen de arriba abaixo. Xéranse espazos para falar de cousas incómodas. Un adestrador perdeu o seu irmán asasinado, e respéctase a expresión do desexo de vinganza, de xustiza e créase en conxunto un discurso de xustiza.

Colombia

Construír confianza e fomentar o recoñecemento mutuo

Temática(s) da CP que traballa	X	Igualdade de xénero e prevención das violencias (en especial as sexuais). Reparación integral para as vítimas do conflito armado.
--------------------------------	---	---

		Coidado do medio ambiente
		Defensa dos Dereitos Humanos
		Interculturalidade e loita contra a discriminación
		Loita contra a pobreza
	X	Non-violencia/afrontamento pacífico de conflitos/outros contidos específicos (Cultura de Paz en sentido amplo e enfoque restaurativo das relacións)
Outras temáticas, que inclúe	- Interculturalidade e loita contra a discriminación. - Defensa dos Dereitos Humanos. - Recuperación da memoria histórica. - Participación comunitaria e fortalecemento do tecido social.	
Obxectivo(s):	Contribuír a que as comunidades marcadas pola violencia poidan reconstruír a confianza e abrir espazos de recoñecemento mutuo entre vítimas e responsables, apostando pola convivencia pacífica e a curación colectiva mediante o diálogo.	
Poboación obxectivo ou especificamente vinculada	- Vítimas do conflito armado colombiano, na súa maioría mulleres (vítimas de violencias sexuais, moitas delas descendentes de africanas, indíxenas e campesiñas). - Excombatentes que participan como responsables dos actos de violencia. O proceso busca deixar as etiquetas que dividen para centrarse en recoñecer o dano, reparar o que aconteceu e garantir que non se repita.	
Localización ou zona de intervención	A rexión de Montes de María, que comprende 15 concellos dos departamentos de Bolívar e Sucre, no Caribe colombiano. Trabállase tanto en espazos formais como en ámbitos comunitarios non formais e informais.	
Algún dato clave que nos permita coñecer mellor o estado no que se atopa no teu contexto a temática ou o eixe da Cultura de Paz na que se centra esta experiencia?	Montes de María foi unha das zonas máis afectadas polo conflito armado, con graves consecuencias para os campesiños, as comunidades descendentes de africanos e, de xeito particular, para as mulleres. Informes como <i>Cicatrices de la guerra en las colombianas</i> («Cicatrices da guerra nas colombianas») salientan os efectos devastadores da violencia sexual na rexión, así como as barreiras ás que se enfrontan as vítimas para acceder á xustiza e reparación. Referencias:	

	Informes de Cicatrices de la guerra («Cicatrices da guerra»). «Cicatrices de la guerra en las colombianas» («Cicatrices da guerra nas colombianas») analiza os impactos da violencia sexual no marco do conflito en Montes de María (Colombia): https://www.mpdl.org/sites/default/files/004.%20violencia-sexual-mujer-colombia.pdf Ficha país do Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea y Cooperación («Ministerio de Asuntos Exteriores, Unión Europea e Cooperación») de España: https://www.exteriores.gob.es/documents/fichaspais/colombia_ficha%20pais.pdf
Duración do itinerario de intervención que se propón aquí	O proceso debería durar un período de entre 12 e 18 meses, un tempo que permite traballar de forma diferenciada con vítimas e responsables, preparar encontros de diálogo e acompañar á comunidade nos pasos posteriores. A duración real depende das condicións de seguridade e dos ritmos das comunidades.
Estratexia de intervención e/ou metodoloxía(s)	A proposta parte dun enfoque psicosocial e socioafectivo (sentir-pensar-actuar), que coloca ás persoas participantes no centro. A metodoloxía desenvólvese en tres fases: traballo por separado con vítimas e responsables, preparación conxunta e, finalmente, un encontro seguro de recoñecemento mutuo (só con vítimas). Identificación das violencias que se produciron no territorio de intervención, a partir dos relatos das súas vítimas, así como recoñecemento das temáticas relacionadas con estas violencias que lles interesan a estas persoas para avanzar cara á construción da convivencia pacífica no seu contexto. O proceso segue unha serie de pasos que inclúen momentos de traballo por separado con vítimas e con responsables das violencias e, só se ambas as partes o desexan e están preparadas, un encontro final seguro entre elas: - (Só coas vítimas) Identificación das violencias que aconteceron no territorio de intervención a partir dos seus relatos, así como o recoñecemento das temáticas relacionadas que consideran necesarias para avanzar cara á convivencia pacífica. - (Só coas vítimas) Concreción das necesidades vinculadas ao recoñecemento do dano sufrido, as medidas de reparación e as garantías de non repetición. - (Só coas persoas responsables) Facilitación do recoñecemento destas violencias por parte das persoas que as exerceron. - (Con ambas as partes) Creación de oportunidades de encontro seguro para reconstruír a confianza e a convivencia pacífica na comunidade. A metodoloxía baséase nunha mirada psicosocial e nun marco socioafectivo (sentir–pensar–actuar). Parte da premisa de que a

	construción de confianza e a convivencia intercultural se deben definir polas persoas protagonistas, e non deseñarse previamente polas persoas dinamizadoras. O proceso integra técnicas que facilitan a mobilización emocional, a reflexión crítica sobre os danos sufridos ou causados e a concreción de accións para responder ás necesidades emerxentes. Todo respectando os tempos lentos e progresivos que permiten afondar no itinerario, creando espazos de diálogo seguros e garantindo que a participación sexa sempre voluntaria. Como parte do coidado, recoméndase ter auga e comida durante os encontros e comezar cada sesión con dinámicas que faciliten a presenza plena e a liberación de tensións, para o que se suxire: Centros enerxéticos: Ao inicio de cada encontro, colócanse no centro da sala unha serie de elementos naturais que simbolizan a gratitude cara ao territorio. Convidase a cada persoa a aportar un obxecto, un desexo ou propósito persoal relacionado co espazo compartido. Recoméndase colocar auga neste centro e utilizar aceites aromáticos para fomentar momentos de descanso, canalizar enerxías e reducir tensións. Un exercicio simbólico consiste en repartir unhas pingas nas palmas das mans, fretalas e sentir a enerxía que se xera, convidando a cada persoa a levar esas pingas ao lugar do seu corpo onde percibe medo ou tensión, para recoñecer e agradecer esa emoción ferida. Círculo de cadeiras sen mesa: A disposición do espazo organízase en círculo, co centro libre para o «centro enerxético». Isto permite que todas as persoas integrantes se poidan mirar aos ollos e sentirse en igualdade de condicións. As persoas dinamizadoras intégranse no círculo en distintos puntos, evitando colocarse xuntas para reforzar a horizontalidade do proceso. Debuxo de flores: Cada persoa participante recibe a figura dunha flor con varios pétalos. No centro, escribe o seu nome, no pétalo inferior, os seus soños, e no superior, o que máis marcou a súa vida, positivo ou negativo. As flores decoran o espazo, celebrando a singularidade de cada persoa. Ao rematar, as persoas participantes colocan as súas flores diante súa e camiñan pola sala observando as dos demais. Logo, déixanse todas as flores no chan e písanse colectivamente, simbolizando a violencia sufrida: «Cando se somete a alguén a violencia, é como se lle pisaran a vida». Despois, en pequenos grupos, reconstrúense novas flores cos fragmentos, representando a esperanza, a posibilidade de recompoñer o que se danou e a construción colectiva de sentido.
--	---

	Estas novas creacións pódense colocar na parede como memoria e recoñecemento. Este momento tamén simboliza o desapego de identidades ríxidas como a de «víctima pasiva» ou «perpetrador sen compaixón», abrindo a posibilidade de recoñecerse dun xeito máis humano e complexo.
Materiais necesarios	Produtos de papelería básicos: follas, cartolinas, marcadores, lapis de cores, tesoiras e pegamento. Figuras de flores ou outros recursos gráficos para as dinámicas. Elementos naturais como sementes, auga, flores, pedras e candeas. Aceites aromáticos ou outros apoios para exercicios de relaxación e liberación de tensións. Cadeiras móbiles que permitan organizar círculos e encontros cara a cara. Cadernos ou dispositivos de gravación (con consentimento previo informado) para documentar o proceso. Equipo audiovisual básico. Refrixerios sinxelos para acompañar os espazos de encontro.
Desenvolvemento da actividade	Máis que unha serie de actividades illadas, trátase dun percorrido coidadosamente deseñado que avanza desde a escoita das vítimas ata o encontro seguro cos responsables, integrando sempre o coidado emocional, a voluntariedade e a participación activa de todas as partes. Cada fase ten un propósito específico que, cando se suma ao conxunto, contribúe á construción de confianza, o recoñecemento mutuo e a reconciliación. Caracterización da violencia con vítimas ou sobreviventes Documéntanse e tipifícanse os principais actos violentos sufridos en función dos relatos das vítimas. Isto permítenos definir os temas de maior interese para elas no camiño cara á convivencia pacífica. En contextos educativos, ponse énfase na identificación de violencias escolares contra nenas e nenos. Esta acción permítenos construír unha base lexítima e compartida do que aconteceu, desde a voz das vítimas, que oriente todas as fases posteriores. Identificación das necesidades de verdade e reparación Desde un enfoque psicosocial, exploramos o que as vítimas requiren para sentirse reparadas e as preguntas que formularían aos seus responsables. Situar as demandas éticas, políticas e emocionais das vítimas no centro permítenos marcar a folla de ruta do proceso. Escoita empática coas persoas responsables dos actos violentos As persoas responsables reflexionan sobre as violencias, recoñecen os actos que cometeron e os seus impactos e enfróntanse á caracterización elaborada previamente. Tamén se

	consideran as violencias que puideron sufrir na súa propia traxectoria. Favorecer o recoñecemento sincero das responsabilidades, desmontar narrativas xustificativas e preparar un terreo común para o diálogo son as grandes achegas da escoita. Revisión e resposta ás demandas das vítimas As persoas responsables responden ás preguntas e necesidades das vítimas, con acompañamento e coidado para evitar novos danos. Nesta acción avánzase cara a unha reparación simbólica inicial e a xerar confianza na disposición das persoas responsables para responder de xeito respectuoso. Traslado e validación coas vítimas As respostas das persoas responsables compártense coas vítimas, verificando se as consideran aceptables. Ambas as partes se preparan para un posible encontro conxunto. Aquí asegúrase que as vítimas conserven o control do proceso e se sintan seguras para continuar, reafirmando a súa centralidade. Encontro entre vítimas e persoas responsables Nos encontros de reconciliación, as vítimas e as persoas responsables dialogan cara a cara. Organízanse en filas enfrontadas, cun centro enerxético simbólico. Formúlanse preguntas previamente acordadas e respóndese nun ambiente regulado por normas de coidado. O perdón, se aparece, debe ser auténtico e ir acompañado de compromisos de non repetición. Esta actividade posibilita un acto colectivo de recoñecemento, reparación simbólica e construción de compromisos cara a unha convivencia pacífica. Articulación institucional e comunitaria Intégrase o proceso con plataformas rexionais (Mesa de Interlocución y Concertación («Mesa de Diálogo e Concertación»), Espacio Regional de Construcción de Paz («Espazo Rexional de Construción da Paz»), Mesa de Garantías de lideresas y defensoras («Mesa de Garantías de mulleres líderes e defensoras»)) e con institucións estatais (JEP, UBPD, CEV). Isto permite documentar casos, elaborar informes e garantir o seguimento e axuda para dar sustentabilidade política e social ao proceso, ampliando o seu impacto máis alá do grupo inmediato e fortalecendo a axenda de paz territorial. Cada unha das fases que se describiron concibiuse como parte dun camiño progresivo que permitiu transitar da memoria do dano á construción de confianza e reconciliación. En conxunto, estas etapas aseguraron que as vítimas se escoitasen e situasen no centro do proceso, que as persoas responsables asumiran os seus actos con sinceridade e que se xerasen condicións seguras para un encontro baseado no respecto e o coidado mutuo. Ao mesmo
--	--

	tempo, a validación constante coas vítimas garantiu que conservaran o control sobre cada decisión, evitando a revitimización e fortalecendo a súa axencia. O encontro final non só significou un espazo de recoñecemento e a reparación simbólica, senón que tamén foi a base para os compromisos de non repetición. Finalmente, a articulación con institucións e plataformas comunitarias garantiu a sustentabilidade do proceso e permitiu que as súas aprendizaxes transcendesen o ámbito territorial e político, ampliando o impacto máis alá dos grupos directamente involucrados.	
Reflexión	Este proceso mostrou que a reconciliación non se constrúe dun día para outro, senón que require percorrer un camiño lento e coidadoso, no que cada paso ten o seu propio sentido e prepara o terreo para o seguinte. escoitar ás vítimas e recoñecer as súas necesidades permitiu colocar no centro a dignidade humana e validar as súas voces como as principais guías do percorrido. Ao mesmo tempo, ofrecer espazos de escoita ás persoas responsables abriu a posibilidade de asumir culpas, desmontar silencios e humanizar a esas persoas que só se viron como vitimarios. O encontro final, máis que un peche, significou un punto de partida cara a novas formas de convivencia, onde o recoñecemento do dano e os compromisos de non repetición se converteron en sementes de confianza. A articulación cos actores comunitarios e institucionais garantiu que o que viviron transcendese, reforzando a idea de que a paz se sostén no cotián, na memoria compartida e na vontade colectiva de non repetir a violencia. En resumo, este proceso implicou aprender que a paz non é só a ausencia de guerra, senón a construción de relacións máis humanas baseadas no respecto, a verdade e a esperanza compartida.	
Análise de riscos (R), dificultades (D) e logros (L). Se existen dificultades relevantes, indicar os mecanismos para superalas.	R	Presenza de actores armados na zona. Posibilidade de revitimización se non se xestionan con coidado os espazos de diálogo. Estigmatización social das vítimas ou excombatentes participantes. Risco de interrupción por falta de apoio institucional ou financiamento continuo.
	D	Persistencia de actores armados no territorio. Ameazas contra os excombatentes que participan no proceso. Resistencia dalgunhas persoas participantes a recoñecerse como vítimas ou responsables.

	L	- Incorporación de ferramentas culturais e artísticas como mediadoras do proceso, integrando a memoria histórica nas actividades. - Realización de múltiples espazos de diálogo nos que participaron tanto vítimas como excombatentes. - Construción de axendas de compromisos comúns para fortalecer a confianza e a convivencia pacífica no territorio, entre elas a iniciativa «<i>Defendamos la Vida y la Paz en Montes de María</i>» («Defendamos a Vida e a Paz en Montes de María»). - Documentación de 30 casos de violencia sexual e desaparición forzada nas rutas de reparación integral. - Elaboración dun informe detallado con recomendacións para avanzar na territorialización dos diálogos de paz. - Achegas ao desenvolvemento do Museo Itinerante de la Memoria de Montes de María («Museo Itinerante da Memoria de Montes de María»), incluíndo unha sala temática dedicada ás violencias sexuais. - Integración activa de mulleres e da mocidade en procesos de incidencia política e na construción da paz territorial. - Claves dos logros que se acadaron. - Xeración de espazos baseados na confianza e o respecto entre as persoas participantes. - Acompañamento técnico e psicosocial constante, guiado por unha mirada profundamente empática cara ás vítimas e as persoas responsables. - Establecemento de alianzas estratéxicas con institucións estatais e organizacións locais, que fortaleceron e deron sustentabilidade ao proceso.
Que cambios ou transformacións fomenta ou xerou esta experiencia?		- Fortalecemento da confianza entre vítimas e excombatentes responsables dos feitos violentos centrais. - Visión humanizada e non estigmatizada das persoas excombatentes. - Avances no recoñecemento público de responsabilidades por parte de excombatentes. - Promoción de axendas comúns de reconciliación e desenvolvemento rural na rexión que contribúen á implementación de plans de desenvolvemento territorial. - Redución das tensións na comunidade. - Fortalecemento da participación de mulleres nos procesos de xustiza de transición. - 7. Promoción dunha cultura de paz e de non repetición das violencias.
Leccións aprendidas, recomendacións para o futuro e		- É imprescindible aplicar unha mirada psicosocial e empática tanto ás vítimas como ás persoas responsables do dano. Isto implica recoñecer como os contextos sociais, culturais, económicos e políticos inflúen no desenvolvemento,

adaptación ao traballo coa mocidade.	comportamento e benestar de cada persoa. Tamén supón comprender que o uso da violencia como mecanismo de afrontamento apréndese nun sistema que a promove e que se pode tratar, esquecer e substituír por formas pacíficas de abordar os conflitos. - Os procesos de reconciliación requiren tempo e deben pasar por varias etapas sen présa: o recoñecemento do dano por parte das persoas responsables, o establecemento de acordos de mutua satisfacción para a reparación e o compromiso de non repetición. Para conseguilo, precísase financiamento constante e apoio institucional que garanta a sustentabilidade e a expansión da experiencia. - É fundamental integrar enfoques diferenciais que recoñezan as violencias particulares que sufriron as mulleres e as comunidades étnicas. - A paz só é posible coa participación activa de todos os actores implicados na guerra. Recomendacións para a adaptación coa mocidade en España Para traballar estas metodoloxías coa mocidade, é fundamental empregar dinámicas baseadas no movemento e a interacción, que faciliten o coñecemento mutuo, a relaxación e a atención na actividade. Seguindo a proposta de <i>Tiempos de Diálogo</i> («Tempos de Diálogo») de Belinda Hopkins, recoméndase: - Iniciar cada encontro non mixto cunha rolda de presentacións (nome, algo que me gusta, algo no que son bo ou boa). - Propoñer unha actividade que fortaleza os vínculos existentes. Exemplo: colocados en círculo, deben intercambiar posicións as persoas que compartan un trazo en común, seguindo a consigna «O vento sopra e leva a quen...». Para evitar que os momentos de diálogo xeren tensións, recoméndase establecer uns acordos básicos de convivencia ao inicio de cada sesión e ofrecer ao grupo un obxecto para regular a palabra: Só fala quen ten o obxecto, o resto escoita. - Falar sempre será voluntario. - Todas as persoas son responsables de coidar o diálogo. Na fase de identificación de violencias, se hai resistencias, pódese comezar explorando o que entenden as persoas participantes por «violencia» en sentido amplo, sen usar conceptos que hoxe poidan resultar polarizadores (como o feminismo). Para isto, pódense aplicar técnicas do <i>Teatro de los/as Oprimidos/as</i> («Teatro dos/as Oprimidos/as»), como o teatro imaxe, no que cada persoa representa co seu corpo o que entende por violencia, e o grupo observa, interpreta e dialoga sobre os significados. Tamén se poden usar:
---	---

	Círculos concéntricos, onde a mocidade rota de parella para responder preguntas sobre o tema. Exercicios de grupos progresivos (de 2, 4 e 8 persoas), nos que deben acordar 3 palabras clave relacionadas coa «violencia» en cada rolda, ata chegar a un acordo común. Cando se devolva aos grupos a tipificación de violencias construída colectivamente, débese salientar que son experiencias reais, próximas aos seus contextos. En lugar de centrarse en expresións afastadas, pódese preguntar como identifican esas violencias en si mesmos, no seu centro educativo e na súa comunidade, destacando despois a súa dimensión global con datos veraces. Se non se perciben violencias visibles no contexto, é útil centrarse en manifestacións máis sutís ou simbólicas, axudando a recoñecer como violencia calquera situación que xere malestar ou impida cubrir necesidades humanas. Cos varóns responsables de violencias contra mozas, suxírese comezar por identificar as violencias que eles mesmos sufriron e, a logo, recoñecer se algunha vez exerceron violencia contra outras persoas. En grupos con menor nivel de alfabetización respecto a estes conceptos, pódese usar material visual, como cartas ilustradas (por exemplo, www.culturarestaurativa.com), que axuden a asociar as emocións coas necesidades. Tamén se recomenda explorar os malestares coa orde social que impón roles de xénero ríxidos e expectativas asfixiantes, con dinámicas como «A caixa da masculinidade e a femineidade tradicionais», adaptadas á diversidade do grupo. Se a proposta de círculos enerxéticos resulta culturalmente estraña, pódense repartir cartas con símbolos para que cada persoa escolla o que mellor represente o seu agradecemento ou desexo para o proceso. Para fomentar un diálogo respectuoso, pódese estruturar cada conversa segundo os Círculos de Palabra de Belinda Hopkins (ver recurso: https://www.encerle.cat/wordpress/wp-content/uploads/2020/12/PRACTICAS-RESTAURATIVAS_2020.pdf). Se xorden momentos nos que se dirixe a culpa ás vítimas, recoméndase deter o diálogo, recordar as normas de respecto e facilitar unha dinámica de liberación de tensións, como volver usar as pingas de aceite aromático para relaxar o corpo. Tamén se pode convocar un círculo de palabra sobre medos e asuncións, ou aplicar a dinámica de «Medos e esperanzas», onde cada persoa participante reflexiona sobre o que necesita para sentirse segura no espazo.
--	--

Recomendacións para adaptar as boas prácticas ao ámbito de intervención do proxecto «Si á Paz»

Escola de Circo e xogos de rol de Palestina

As artes escénicas e o circo social son medios idóneos para fortalecer a confianza, a disciplina e a cooperación entre a mocidade en situación de vulnerabilidade. Incorporar xogos de rol permite que experimenten diferentes perspectivas e aprendan a poñerse no lugar da outra persoa, desenvolvendo habilidades de empatía e resolución non violenta de conflitos. Estas prácticas facilitan a xeración de espazos onde non só se permite a expresión de emocións que se adoitan reprimir ou reprimir (como o desexo de vinganza polo asasinato do irmán dun dos facilitadores), espazos de certa seguridade en contextos moi violentos e desalentadores, senón que tamén se promove pensar xuntas e xuntos sobre alternativas, recuperar un sentido de axencia (ter a capacidade de facer algo), tomar decisións conxuntas sobre como queren que sexa este espazo, coidar a comunidade e falar en colectivo de cousas incómodas, superando os discursos dominantes. A participación e colaboración de nenas e nenos en condicións de igualdade en contornas nas que hai tanta segregación permite cuestionar e romper os roles tradicionais dunha forma case natural e non forzada.

Construír confianza e fomentar o recoñecemento mutuo de Colombia

Xerar dinámicas que fortalezan a confianza e o recoñecemento mutuo entre a mocidade de diferentes orixes culturais é esencial para previr tensións e exclusións en barrios diversos de España. Espazos como convivencias, proxectos colaborativos ou obradoiros de narración de historias de vida que **establezan obxectivos comúns e dinámicas cooperativas poden axudar a derrubar prexuízos e crear lazos de empatía.**

Nestes procesos, resulta clave visibilizar tanto as diferenzas como os elementos comúns existentes no grupo reunido, para **consolidar unha identidade colectiva baseada no respecto, a diversidade e a pertenza compartida, sen deixar de recoñecer a diversidade das identidades sociais diferenciadas reunidas.** Trátase de fomentar que cada membro do grupo recoñeza as súas múltiples identidades: as resultantes da súa herdanza familiar ou comunitaria primaria e as derivadas deste encontro intercultural.

Ademais, se no grupo se reúnen representantes de colectivos que tiveron no pasado (con expresións presentes) un rol diferenciado na creación de relacións de opresión-submisión entre ambos grupos (historicamente opresores e historicamente oprimidos), será importante **abrir un espazo seguro para a visibilización das violencias exercidas polos antepasados duns e sufridas polos antepasados doutros.** Así, ofrecerase unha oportunidade para romper a narrativa única imposta historicamente polos grupos dominantes e para recoñecer o dano e o compromiso colectivo de non repetición, pasando a **percibir as expresións actuais de esas dinámicas de poder herdadas, de**

xeito que calquera membro deste grupo poida recoñecer a súa contribución, aínda que non sexa intencional, á súa perpetración.

Do mesmo modo, será importante **deixar claro, de forma que non produza dano, os conflitos naturais que puideron xurdir do encontro intercultural**, é dicir, os medos ou reticencias que puideron xurdir a partir da sorpresa, da falta de coñecemento profundo dos grupos aos que non se pertence ou derivados de informacións falsas promovidas por axitadores do odio.

Outras posibles prácticas

Ademais destas recomendacións, o equipo de educadores e educadoras do MPDL e NOVACT que nos vinculamos a este proxecto ofrecemos a continuación unha serie de guións de obradoiros que consideramos que poden inspirar o traballo educativo que aquí propoñemos:

ACTIVIDADE: A miña silueta (actividade de inicio)	
Obxectivo	1. Favorecer o autocoñecemento e a reflexión colectiva sobre como as persoas se socializaron segundo o seu xénero, identificando os mandatos, as crenzas, as emocións e os pensamentos que condicionan a forma en que se relacionan cos demais. 2. A actividade busca xerar un primeiro momento de conexión e apertura emocional para abordar despois o traballo sobre xustiza de xénero e construción de paz.
Materiais	Papel grande ou cartolina (A2 ou similar) por persoa, rotuladores, lapis de cores, bolígrafos. Opcional: Cinta adhesiva ou espazo de parede para colocar as siluetas.
Duración	20-30 min
Desenvolvem ento	Cada participante debuxa a súa silueta. Entrégaselles unha lista de frases ou preguntas para responder dentro da silueta, escribindo en distintas partes do corpo: Cabeza: En que penso normalmente? Corazón: Que me emociona ou me fai sentir vivo/a? Mans: Que se me dá ben facer? Ombros: Que cousas cargo ou me pesan? Boca: Que me gustaría dicir e ás veces non me atrevo? Pés: Cara onde quero ir ou que me gustaría cambiar? Cando rematan, colócanse as siluetas na parede ou no chan. Convidase ás persoas a camiñar entre elas, mirar e observar o que

	escribiron os demais. En círculo, ábrese unha conversa a partir do que xurdiu: ● Que cousas se repiten entre nós? ● Que partes mostran emocións ou pensamentos que adoitamos ocultar? ● Que expectativas ou mandatos aparecen sen que nos decatemos? ● Que necesitamos para sentirnos máis libres ou en paz co que somos?
Reflexión	● Que descubrín sobre min debuxándome? ● Que frases me fixeron pensar en como me educaron ou no que se espera de min? ● Que me gustaría transformar para sentirme máis libre e en equilibrio cos demais? ● Que descubrimos sobre como o xénero inflúe no que sentimos ou cremos que «deberíamos ser»? ● Como podemos apoiarnos entre todas as persoas para construír relacións máis igualitarias e coidadosas?

ACTIVIDADE: escoitar o Feminismo	
Obxectivo	1. Dar protagonismo á mocidade dando voz ás súas experiencias e crenzas. 2. Xerar un espazo sen xuízos para expoñer as diferentes crenzas sobre o feminismo. 3. Promover a escoita activa de forma deliberada, aprendendo a escoitar tanto os argumentos favorables coas propias crenzas como os contrarios. 4. Xerar un espazo de reflexión de pensamento crítico.
Materiais	Cadeiras. Opcional: Folios e rotuladores
Duración	40-60 min
Desenvolvem ento	Empregaremos a técnica de grupo en formato acuario, na que o grupo se divide en dous subgrupos: un de falantes e outro de oíntes, por quendas. O obxectivo é que expoñan diferentes crenzas e experiencias do feminismo de forma alterna e xeren un espazo común para falar dos desacordos e construír un coñecemento compartido.

Inicio:

Fórmanse dous subgrupos. Estes subgrupos poden ser mixtos, pero nese caso, é máis interesante ter un subgrupo de rapaces e outro de rapazas.

Isto potencia o sentido de identificación dentro do grupo e potenciará o discurso posterior. Un será o Subgrupo A e o outro o Subgrupo B. Explicanse as normas:

- O Subgrupo A situarase no centro, en círculo.
- O Subgrupo B situarase en círculo, arredor do círculo do Subgrupo A, formando dous círculos concéntricos.
- O Subgrupo A ten 20 minutos para falar do que pensa e sente sobre os diferentes temas que se presentarán. Como premisas cabe indicar: «Non hai discursos bos ou malos, só hai que compartir o que un cre e sente. Podedes traer as vosas experiencias».
- O Subgrupo B debe permanecer en silencio escoitando.
- Despois dos 20 minutos, cambiará a orde e o lugar: o Subgrupo B participará e o Subgrupo A escoitará.

Desenvolvemento:

Grupos acuario (20-25 minutos):

Pode comezar o subgrupo de rapaces ou o de rapazas. A persoa facilitadora do grupo, que permanece externa (nunca dentro do grupo), propoñerá diferentes temas/frases sobre o feminismo, e o grupo debe falar de forma libre sobre estes temas.

- Os temas/frases pódense predeseñar, pero é importante adaptarse ao contido que expón o grupo.
- Cando apareza un tema interesante no grupo ou a enerxía diminúa, é o momento de introducir a seguinte frase.
- Alternativa: unha opción diferente é escribir frases e deixalas boca abaixo no medio da sala. A mocidade vainas destapando: destapan unha e falan dela. Isto é máis guiado, pero pode perder o contido orgánico do grupo. Despois, participa o segundo grupo. Poden comezar coa mesma premisa que o grupo anterior ou recuperar algún dos seus temas. Con todo, o grupo non debe basear a súa participación en falar do outro grupo, senón do que cren.

Reflexión (40-60 min):

O espazo de reflexión é moi importante e require habilidade para conducir o grupo. Débese guiar polas seguintes premisas:

	- Contido que se expresou: diferenzas e semellanzas. - Aportar información e datos verificados para desmitificar algunhas crenzas que puidesen xurdir. - Contrastar crenzas con feitos. Conectar os discursos coas súas realidades (familia, escola, etc.) pedindo exemplos. - A experiencia durante a actividade: falar do que se sentiu e por que (ameaza, medo, rexeitamento, quen falou máis e menos, quen calou máis, sentirse xulgado). Peché: Ao final, a facilitación debería ter máis dirección. Finalizar cun espazo psicoeducativo con información e claves sobre o que xurdiu na sesión: experiencias, crenzas e sentimentos con respecto ao feminismo. Agradecer a verdade de todas as persoas. Conclúese cunha rolda de «que aprendín de valor neste espazo».
--	---

ACTIVIDADE: Concurso de referentes	
Obxectivo	1. Concienciar sobre a desigualdade na visibilidade das mulleres e as persoas non binarias en distintos ámbitos públicos (deportes, ciencia, cultura, política, medios, etc.). 2. Reflexionar sobre como os nesgos de xénero inflúen nos nosos referentes e o pouco espazo e visibilidade que se lles outorga.
Materiais	Diapositivas, proxector ou encerado, cartolinas, rotuladores, notas adhesivas
Duración	40-60 min
Desenvolvem ento	Realízanse grupos segundo o número de alumnas/os do grupo. Cada grupo recibe unha cartolina cunha táboa ou esquema con categorías: ● Deportes ● Ciencia/Tecnoloxía ● Política/Poder ● Cultura (cine, literatura, arte, música, videoxogos) ● Medios e influenciadores ● Activismo/Movementos sociais A modo de concurso, e nun tempo determinado, deben anotar os nomes que se lles ocorran de figuras con poder ou recoñecidas en cada ámbito (os que realmente lles veñan á cabeza, sen buscar

	en Internet), do seu ámbito local, nacional ou internacional. Logo, clasifican os nomes usando notas adhesivas de cores segundo o xénero ou a identidade. Cando rematan, pegan todas as cartolinas na parede ou encerado e observan que xénero ten máis nomes.
Reflexión	● Cales vos costou máis que se vos ocorreran? Por que? ● Que entendestes por «poder»? ● Que ámbitos están máis masculinizados ou feminizados? ● Quen ocupa o espazo público? ● Que referentes femininos ou non binarios poderíamos incorporar aos nosos espazos (aulas, redes, medios...)? ● Que implicacións ten que un ou outro xénero non se vexa representado positivamente nalgún destes ámbitos? É importante sentir que alguén coma ti xa logrou un impacto social positivo en calquera campo para soñar que ti tamén podes logralo? Mostrar unha breve presentación ou vídeo con exemplos de mulleres e persoas non binarias relevantes nestes mesmos ámbitos (para compensar o nesgo e ofrecer referentes novos).

ACTIVIDADE: Emocións da caixa da masculinidade	
Obxectivo	Reflexionar sobre como os mandatos da masculinidade tradicional limitan a expresión emocional e como isto inflúe na convivencia, as relacións e a construción dunha cultura de paz e igualdade.
Materiais	Unha caixa (material ou simbólica), tarxetas cos nomes das emocións (alegría, tristeza, medo, rabia, tenrura, orgullo, vergoña, culpa, etc.)
Duración	60 min
Desenvolvem ento	1. Introducción: Explícase o concepto da «caixa da masculinidade»: as normas sociais que impoñen aos homes reprimir certas emocións consideradas «pouco masculinas». 2. Actividade central: En grupos pequenos, repártense tarxetas con emocións. Deben decidir cales «se permiten» dentro da caixa (emocións socialmente aceptadas para os homes) e cales quedan fóra (as que adoitan reprimirse). As tarxetas colócanse fisicamente dentro ou fóra da caixa. Tamén se poden usar tarxetas ou papeis con frases disparadoras (por exemplo: «Unha vez sentín medo por ser quen son», «Xulgáronme pola miña forma

	de vestir», «Vin a alguén tratado inxustamente polo seu xénero», «Sentínme libre sendo eu mesmo/a», etc.), para que as persoas do grupo que recoñezan esta experiencia persoal ou a de persoas coa mesma identidade de xénero ou orientación sexual poidan tomar unha decisión sobre onde colocar a expresión. 3. Compartir: Cada grupo comparte que emocións deixou dentro e fóra, e por que. Compáranse os resultados entre todos e todas. 4. Peché: Ábrese a caixa e as emocións prohibidas «libéranse». Cada persoa participante escolle unha emoción e completa unha frase como: «Gustárame que os homes puidesen expresar máis (emoción) sen medo».
Reflexión	- Que emocións quedaron fóra da caixa e por que? - Como se relacionan as nosas emocións cos mandatos sociais de xénero? - Que consecuencias ten para os homes e para a sociedade reprimir certas emocións? - Que relación hai entre a represión emocional e a violencia (propia ou sobre os demais)? - Como podemos construír unha masculinidade máis libre, empática e pacífica? - Que emocións ou prácticas que si se permiten ás mulleres vedes os homes deste grupo que resultarían positivas para vós practicar? (Por exemplo, pedir axuda, mostrar vulnerabilidade, contar unha preocupación sen medo a que te ridiculicen, saber como coidar mellor dos seres queridos, etc.) Podemos traer a experiencia de Nicaragua co manual sobre Coidado do medio ambiente. - Que beneficios podería traer persoal e colectivamente que os homes soubesen coidarse mellor, aos seus círculos sociais e ás comunidades nas que viven? - Coñeces outras formas de ser home, outros modelos de masculinidade, que se practiquen ao voso redor ou noutras partes do mundo? - Recoñecer e expresar as emocións, identificándonos como homes, mulleres ou persoas non binarias, pode contribuír á paz e á igualdade?

ACTIVIDADE: Cidades feministas	
Obxectivo	Reflexionar sobre como o espazo público inflúe na igualdade e a seguridade das persoas, especialmente das mulleres e dos colectivos vulnerables. Imaxinar colectivamente unha cidade ou comunidade máis inclusiva, segura, accesible e baseada nos coidados.
Materiais	● Papel grande ou cartolina

	● Rotuladores, lapis de cores, revistas para recortar, pegamento e tesoiras ● Mapas sinxelos dunha cidade ou barrio
Duración	60 minutos
Desenvolvem ento	1. Introdución: Ábrese cunha breve reflexión guiada: «<i>A quen pertence a cidade, o barrio ou a aldea? Sentímonos seguras e cómodas en todos os espazos?</i>» Explícanse algúns conceptos básicos do urbanismo feminista (seguridade, accesibilidade, coidado, participación, diversidade). 2. Traballo por grupos: Lanzamos a pregunta: «<i>Que debería ter o lugar no que vivo para que todas nos sintamos máis protagonistas, seguras e cómodas?</i>» Trabállase por grupos, cada grupo diseña a súa propia cidade feminista nunha cartolina ou mapa. Pódese debuxar, recortar imaxes ou escribir ideas. Anímase a pensar en como se debería rediseñar o transporte público, os espazos de coidado (gardarías, iluminación, baños), as contornas culturais, de lecer, etc. 3. Compartir: Cada grupo presenta a súa cidade, explicando as súas principais ideas. Os murais pódense pegar na parede como unha exposición colectiva. 4. Peche: Reflexión sobre que aspectos podemos incorporar ás nosas comunidades e contornas.
Reflexión	● Como sería unha cidade que prioriza o coidado e a igualdade? ● Que lugares ou hábitos actuais reproducen desigualdades ou exclusións? ● Que pequenas accións poderían facernos sentir máis seguras e libres nos nosos espazos cotiáns? ● Que relación hai entre o urbanismo feminista e a paz social?

ACTIVIDADE: Stop Loiadas	
Obxectivo	Comprender de forma vivencial como se crean, difunden e manteñen as loiadas sobre denuncias falsas e feminismo, analizando as emocións, os intereses e as narrativas que as sustentan. Fomentar o pensamento crítico e a empatía cara ás vítimas.
Materiais	Tarxetas con frases reais ou adaptadas das redes sociais, dos medios ou de conversas cotiás (por exemplo: «Algunhas mulleres denuncian para enfastiar», «Xa non se pode dicir nada», «Se fose tan grave, deixaríano», etc.), papeis, rotuladores e un encerado ou mural.
Duración	60 minutos
Desenvolvem ento	1. Introdución: Formúlase a idea de que as loiadas non só transmiten información falsa, senón tamén emocións e medos colectivos. 2. Fase 1: escoitar a loiada: En grupos, cada persoa recibe unha tarxeta cunha frase tipo loiada. Deben lela e reflexionar: Que emoción transmite ou activa esta frase? (medo, rabia, desconfianza, frustración, vergoña...). Anótana. 3. Fase 2: Detrás do medo: O grupo debate: Que pode haber detrás desa emoción? Que tipo de historia, experiencia ou contexto podería facer que alguén crea ou repita esa idea? (Por exemplo: inseguridade, perda de privilexios, descoñecemento, dor non xestionada...). 4. Fase 3: Reescribir a historia: Cada grupo transforma a súa frase inicial nunha mensaxe alternativa que conserve a emoción de fondo pero a exprese de forma construtiva ou empática. Exemplo: - «As mulleres denuncian para enfastiar» → «Ás veces é difícil comprender a dor da persoa que denuncia, poderíamos escoitar antes de xulgar». - «Xa non se pode dicir nada» → «Estamos aprendendo novas formas de falar que non causen dano». 5. Compartir e peche: Lense as mensaxes alternativas en voz alta e cólganse na parede. Reflexiónase sobre como cambia o sentido do discurso cando pasamos da reacción á comprensión.
Reflexión	● Que emocións se agochan detrás das loiadas? ● Por que preferimos crer algunhas historias antes que outras? ● Que nos ocorre cando escoitamos unha frase inxusta?

	Como podemos responder desde a calma e a empatía? ● Que tipo de sociedade construímos cando escollemos crer e coidar en lugar de desconfiar?
--	---

V. Recomendacións finais xerais

A continuación, presentamos unha serie de suxestións para adaptar as experiencias de traballo que se inclúen neste manual, orientadas a fomentar a participación da mocidade na construción da paz, co fin de reforzar o seu potencial transformador.

1. Adaptación ao contexto local

- **Conectar o próximo e o global:** facilitar a identificación da expresión das diferentes formas de inxustiza social ou violencia (directa, cultural e estrutural) que acontecen no territorio de intervención, conectadas co eixe temático vinculado á construción da paz, así como a súa conexión coas súas manifestacións noutros lugares do mundo. Desta forma, podemos abordar problemáticas transfronteirizas, como a precariedade laboral xuvenil, o racismo estrutural, a violencia machista, a violencia nas redes sociais e os discursos de odio, destacando factores en común e diferenzas, sen deixar de salientar o fenómeno da interseccionalidade.
- **Escoitando desde o principio:** a mocidade debe participar no deseño dos procesos educativos nos que participa, non só beneficiarse deles. Deste xeito, a concreción das subtemáticas que se tratan na intervención e as actividades ou metodoloxías que lles dean forma, conectarán mellor cos seus intereses, serán máis relevantes e as aprendizaxes resultarán máis significativas. No proceso de diagnóstico anterior ao deseño destes manuais, revelouse que «sentirse escoitada e poder debater» foi unha das súas principais demandas. Ademais de poder presentar círculos de palabra exploratorios de intereses, como os que se propoñen desde as prácticas educativas restaurativas, para ter algunhas pistas iniciais sobre que cuestións parecen interesar máis á mocidade no contexto español en relación con cada un dos eixes que constitúen a Cultura de Paz que abordarán estes manuais, pódense consultar estas referencias:
 - Informe de diagnóstico «SI Á PAZ»: https://www.mpdl.org/sialapaz/06_Informe%20de%20diagn%C3%B3stico%20final.pdf
 - «Informe Juventud en España 2024: entre la emergencia y la resiliencia» («Informe Mocidade en España 2024: entre a emerxencia e a resiliencia, Ministerio de Mocidade e Infancia de España», INJUVE)

- **Usar unha linguaxe accesible e culturalmente pertinente:** evitar tecnicismos nas nosas formulacións e usar códigos xuvenís (música, redes, deportes, arte urbana).
- **Valorar a diversidade interna dos grupos:** recoñecer as orixes culturais, traxectorias migratorias e identidades de xénero diversas, garantindo que se escoiten todas as voces. Ter unha mirada interseccional para así analizar como se cruzan o xénero, a clase, a etnia, a idade ou outros factores na xeración de desigualdades.

2. Condicións para un espazo seguro

- **Construír acordos de convivencia coa mocidade:** respecto, confidencialidade e escoita activa. Para formular os Círculos de Diálogo, como os que propoñen as prácticas educativas restaurativas, súxírense os seguintes acordos básicos: só fala a persoa que ten o obxecto que identifica a quenda de palabra, mentres que o resto ten o poder de escoitar; é voluntario falar; todos os membros coidan o círculo.
- **Incluír protocolos de apoio mutuo ou coidados en caso de aparición de malestares:** algúns temas (violencia, racismo, pobreza) poden activar experiencias persoais.
- **Recoñecer a mocidade como protagonista:** transmitirllas aos alumnos e ás alumnas que non os vemos como seres carentes ou receptores pasivos de contidos implica evitar a comunicación unidireccional profesor/a - alumnado, estimular a participación de toda a aula, evitar miradas adultocéntricas soberbias e, así, practicar a curiosidade xenuína polo que os mozos e as mozas coñecen ou se preguntan, así como transmitir que o coñecemento que se crea na aula se constrúe de maneira colectiva. Desta forma, non se asume que o profesorado é o único posuidor do saber e da verdade e que o alumnado é un vaso baleiro que as persoas adultas deben encher.
- **Fomentar un espazo valente:** seguindo a experiencia que se recolleu en Palestina e se presenta no *Manual Igualdade de Xénero*, trátase de ir máis alá da creación dun *espazo seguro* para poder tratar temas incómodos e xerar discursos alternativos que se afasten da inercia dominante que exalta a violencia. Para atopar inspiración ao presentar estas conversas entre persoas e grupos en contextos polarizados ou tensos que busquen facilitar que se atope unha estratexia común para lograr transformacións que garantan a convivencia a longo prazo, podemos tomar a referencia dos *Diálogos improbables* de John Paul Lederach ou *Discrepancia bienvenida: guía pedagóxica para el diálogo controvertido en el aula* («Benvinda discrepancia: guía pedagóxica para o diálogo polémico na aula»), da Escola de Cultura de Pau.

3. Metodoloxías suxeridas

- **Arte e cultura:** teatro do oprimido, muralismo, música, fotografía ou circo social como ferramentas creativas que favorecen a mobilización emocional e a reflexión crítica persoal e colectiva ao experimentar situacións reais ou análogas á realidade que resulten motivadoras e conmovedoras.
- **Deportes e xogo:** fomentan a cooperación, o respecto e a prevención de violencias.
- **Diálogos e foros comunitarios:** reforzan a cohesión social, sobre todo en espazos interxeracionais e interculturais. Para o deseño destes diálogos, suxerimos recorrer a referentes das prácticas educativas restaurativas como Belinda Hopkins e o seu Tempo do Círculo ou Círculo de Palabra.
- **Tecnoloxías dixitais:** ofrecen unha oportunidade para deseñar campañas xuvenís nas redes sociais arredor da temática de interese que sexa, baseadas na non-violencia. Como recurso inspirador para presentar este traballo, propoñemos o programa «Digital Organising», que desenvolveu NOVACT, unha formación en liña para deseñar campañas con impacto que promovan unha Cultura de Paz global mediante o uso das NTIC: <https://novact.org/es/formacio/>.

4. Factores clave de sustentabilidade

- **Procesos continuos:** evitar actividades puntuais illadas e apostar por procesos educativos baseados nun itinerario planificado de media-longa duración que permita o traballo mediante proxectos e transversalicen contidos comúns entre diferentes materias.
- **Grupos motores xuvenís:** estimular a motivación e as habilidades da mocidade para que se sintan atraídos e capaces de intervir na súa comunidade e sensibilizar ou promover a mobilización social noutras partes, xerando procesos expansivos.
- **Traballo en rede:** coordinarse con asociacións de barrio, centros educativos, servizos sociais e colectivos xuvenís para vincular as aprendizaxes con oportunidades reais de participación.
- **Responsabilidade conxunta interxeracional:** involucrar a educadores, familias e persoal dos centros xuvenís como referentes estables.
- **Implicación das autoridades locais:** clave para garantir a sustentabilidade ao longo do tempo e os seus recursos económicos.
- **Avaliación participativa:** integrar momentos nos que a mocidade avalíe o que aprendeu e suxira melloras, fortalecendo o seu papel como participante na creación dos procesos.

En definitiva, estas recomendacións non son unha receita única, senón un conxunto de orientacións abertas, que cada grupo e cada educadora ou educador poderá adaptar á súa propia realidade. O fundamental é manter a convicción de que a mocidade ten un rol protagonista na construción da paz e a xustiza ambiental, e que a nosa tarefa educativa consiste en acompañar, facilitar e potenciar as súas capacidades. Desde esta perspectiva, cada experiencia pode converterse nunha semente de cambio, nunha

oportunidade de aprendizaxe compartida e nun paso firme cara a un futuro máis xusto, sostible e en paz.

VI. Glosario

1. **Consentimento:** é un «si» voluntario ou a ausencia dun «non», libre de coacción, consciente, verbal ou non verbal, e que se pode retirar en calquera momento. A falta de consentimento prodúcese nunha circunstancia de intimidación, cando a vítima se atopa nunha situación de vulnerabilidade que anula ou somete a súa vontade. Está contextualizado, o que implica que, en determinadas situacións de desigualdade de poder, expresar o non consentimento pode non resultar posible ou sería moi custoso para as mulleres facelo. Dadas estas condicións de dominación, algunhas autoras consideran que consentir pode ser a expresión da cesión ante o poder do outro. Na cultura da violación que nos rodea, os límites entre o sexo consentido e a agresión sexual esvaécense.
2. **Feminismo:** é un movemento político, social e teórico que busca a igualdade de dereitos e oportunidades entre mulleres e homes, así como a eliminación de calquera forma de discriminación ou violencia que sofren as mulleres polo feito de ser muller. Para isto, propónse facilitar o recoñecemento destas violencias, a súa reparación e o compromiso de non repetición, propoñendo un camiño para lograr establecer relacións baseadas nos bos tratos, o benestar colectivo e a xustiza social. Dentro deste movemento, existen diversas formulacións para acadar esta xustiza social, xa que as discriminacións que afectan ás mulleres polo feito de ser muller interactúan con outras condicións como a súa pertenza étnica, orixe ou nivel socioeconómico. Por esta razón, cada comunidade afronta un camiño de construción cara á igualdade desde un punto de partida distinto e sitúase nun contexto cultural e social particular. Por isto, entendemos que é fundamental considerar as análises particulares do problema e as estratexias de liberación das diferentes correntes feministas do mundo, como o feminismo liberal (que busca a integración das mulleres no sistema sen cuestionalo), o feminismo radical (que analiza e quere erradicar as raíces da opresión que sofren as mulleres), o feminismo negro (que salienta a interseccionalidade entre machismo, racismo e clasismo), o feminismo marxista (que sitúa como a fonte da opresión da muller ao capitalismo) e o ecofeminismo (que relaciona a opresión que sofren as mulleres coa depredación do medio natural e busca modelos alternativos que apoderen as mulleres e coiden do planeta). Na actualidade, existe unha división no movemento feminista entre as transexcluíntes, que negan que o feminismo deba ocuparse de acabar coa

opresión que sofren as mulleres transexuais, e as transfeministas, que amplían o tema do feminismo ás mulleres transexuais e outras disidencias de xénero.

3. **Xénero fronte a sexo. Disidencias de xénero:** «sexo» refírese á anatomía do sistema reprodutivo e ás características sexuais secundarias (polo tanto, trátase dun concepto biolóxico-fisiolóxico), mentres que «xénero» é unha construción social usada para diferenciar os roles e expectativas sociais binarias tradicionais, culturalmente ensinadas e aprendidas, baseadas na diferenza sexual biolóxica. Ao tratarse dunha construción social e cultural, trátase dunha forma de categorización fluída e sensible ao momento histórico, ao contexto social e á sociedade na que se atopa, o que fai que sexa susceptible de modificación. Cuestionar hoxe en día o binarismo de xénero ofrece a oportunidade de ampliar a súa perspectiva tradicional para permitir incorporar unha amalgama de identidades e expresións de xénero diversas, lonxe da imposición dos roles de xénero tradicionais.
4. **Igualdade de xénero:** «non só é un dereito humano fundamental, senón que tamén é un dos fundamentos esenciais para construír un mundo pacífico, próspero e sostible». (ONU). «É o recoñecemento da diversidade entre homes e mulleres e a igualdade de trato segundo as súas respectivas necesidades e características, sen que sexan a causa de ningunha discriminación». (MPDL) «En NOVACT, máis que o concepto de igualdade de xénero, empregamos o de **xustiza de xénero**, porque o noso obxectivo non é só garantir a igualdade formal, senón transformar todas as relacións de poder que perpetúan a discriminación estrutural. Esta transformación pasa por adoptar unha perspectiva feminista interseccional que teña en conta como o xénero interactúa con outros eixes de opresión (...) Cremos que só mediante a participación activa dos movementos feministas e LGTBIQA+ e o recoñecemento do traballo máis invisible das mulleres e as disidencias sexuais en contextos de resistencia será posible desmontar os sistemas patriarcais e autoritarios, construír sociedades máis xustas, equitativas e libres de violencia e, en definitiva, contribuír ao desenvolvemento dunha paz positiva».
5. **Interseccionalidade:** «fenómeno polo que cada individuo sofre opresión ou goza de privilexios baseados na súa pertenza a múltiples categorías sociais», segundo o definiu a autora Kimberlé Williams Crenshaw. Trátase dun marco que permite analizar como os diferentes factores que conforman a identidade das persoas se entrecruzan e interactúan, creando sistemas de opresión e desigualdade diferenciados e particulares. Estes distintos factores de opresión poden ser o xénero, a etnia, a raza, a clase social, a discapacidade, a orientación sexual e a identidade de xénero, entre outros. Non operan de forma independente, senón que se relacionan e interactúan entre eles, creando múltiples niveis de inxustiza social, desigualdade e discriminación.

6. **Machismo:** é unha forma de discriminación e opresión, prexudicial para a muller e beneficiosa para o varón, que asume a superioridade do último sobre o primeiro e que se expresa nunha rede de crenzas, normas e prácticas sociais moi estendidas e arraigadas que adoptan a forma de diferentes expresións de violencia directa, cultural ou simbólica.
7. **Violencia de xénero:** «as mulleres sofren violencia polo feito de ser mulleres, e as vítimas son mulleres de calquera estrato social, educativo, cultural e económico. O obxectivo do agresor é producir dano e obter control sobre a muller». (Instituto de la Mujer, «Instituto da Muller»). Cando falamos de violencia de xénero ou machista, non só falamos de violencia directa (agresións físicas), senón tamén de violencia psicolóxica (manipulación, anulación, maltrato verbal), sexual (acoso e agresión sexual), dixital (todo tipo de ataques ou discriminación en liña) e económica (control e restrición deliberada dos recursos económicos para promover a dependencia e a subordinación).

